प्रतिधर्त्तृ त्रि॰ प्रति+धृ-तृच्। निराकारके यजु॰१५।१॰वेददी॰

प्रतिधा स्त्री प्रति+धा-भावे क्विप्। प्रतिविधाने भावे क्युट्। प्रतिधान निराकरणे न॰।

प्रतिधि पु॰ पु॰ प्रतिदधं धीयते प्रति-धा कर्मणि कि। प्रातःसवनान्ते धाके १श्रोत्रभेदे तास्क्र॰ब्रा॰ भा॰। २दैवातिर्यग्गतताडे क्ष॰ १९ ८५ ८ भा॰। ३यज्ञे यजु॰ ६८ वेददी॰। [आयमाने शब्दे प्रतिशब्दे हेमच॰।

प्रतिध्वनि पु॰ प्रतिरूपोध्वनिः प्रा॰ स॰। शब्दानुसारेण

प्रतिध्वान पु॰ प्रति+ध्वन-घञ्। प्रतिशब्दे अमरः।

प्रतिनन्दन न॰ प्रति+नन्द-भावे ल्युट्। आशीर्वादादिना सम्भावने। [हेम॰।

प्रतिनप्तृ पु॰ प्रतिनिहितो नप्ता पौत्रः प्रा॰स॰। प्रपौत्रे

प्रतिनव त्रि॰ प्रतिगतो नवं नूतनत्वम् अत्या॰स॰। नूतने जटा॰

प्रतिनाद पु॰ प्रतिरूपो नादः प्रा॰स॰। प्रतिध्वनौ

प्रतिनायक पु॰ प्रतिरूपो नायकः प्रा॰स॰। वीररसादौ प्रतिरूपे नायके नायकस्य वं प्रति शोषादि तच्चिन् "धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः" सा॰द॰। यथा रामस्य रावण इत्यादि।

प्रतिनिधि पु॰ प्रतिरूपं निधीयते तुल्यरूपतया स्थाप्यते प्रति+नि+धा-कि। १प्रतिरूपे तुल्यरूपे अमरः। वैदिकर्मणि द्रव्यादीनां तुल्यानामभावे २तुल्यरूपतान्यस्मिन् निधीयमाने। कुत्र प्रतिनिधिर्भवति कुत्र वा न भवति तदुक्तं विशेषतश्चिंतं कात्या॰श्रौ॰१।३ कण्डिकायां व्यवस्थापितं यत्तु संक्षिप्तार्थस्तु कात्यायनभवदे १८६५ पृष्ठादौ दर्शितः। तदनुसारेण आर्त्तादिस्मृतव्यवस्था प्रदर्श्यते तत्र एवाद्यौतस्मे उक्तं यथा स्कन्दपुराणम् "पुत्रस्तु विनियोक्तेत भगिनीं भ्रातरमथा। एतामभाव एवान्य ब्राह्मणं विनियोजयेत्"। नरसिंहपुराणम् "भार्या भर्त्रा व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिस्तथा। असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतमन्यो न जायते"। वराहपुराणे "पितृमातृपतिभ्रातृसुहृद्गुर्वादिभूभुजाम्। अदत्तार्थस्तु योषिता स्वयं कर्तुमाम् भवेत्"। अत्रैव विषये कात्यायनः "दक्षिणा नात्र कर्त्तव्या शुश्रूषा विहिता च या" नतु प्रतिनिधौ सभेद्र धर्मे इत्यादिमन्त्रस्फलं कुमारीत इति चेत् प्रधान एव। तथाच शारीरकभाष्ये श्रुतिः "यां वै काञ्चन यज्ञ आशिषमाशास्ते यजमानायैव तामाशास्ते इति होवाच" इति। ब्राह्मणे धर्मस्य यजमानादेवात्र यजमानस्येति पाठः। शरद्यां स्मृतं "यां वै काञ्चन क्षत्रियाशिषमाशास्ते सा यजमानस्यैवेति"। अत्र ऋत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आकाङ्क्षितत्वात्। अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिना "आयान्तु नः पितरः" इत्यादिरनूढ एव यजते वाक्यस्य काल्पनिकत्वात् तथेति। कालमाधवीये "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः। काम्येऽपक्रमादूर्द्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः" यथा नित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् काम्ये तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्यात्। असामर्थ्ये उपक्रमादूर्द्ध्वं प्रतिनिधिनापि कारयेत्। एतच्च श्रौतकाम्यपरं आर्त्तकाम्यन्तु अन्यद्वाराप्युपक्रम्य कार्यम्। तथा च पराशरभाष्ये भ्रातातपः "श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यादन्योऽपि आर्त्तमाचरेत्। अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः"। अन्तत उपक्रमात् परतः। एतच्च काम्येऽपि प्रतिनिधिविधायक नैमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तभेदोपादानं व्यर्थं स्यात् तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात्। अत एव भारतपाठादौ तथा समाचारः। कृत्यकल्पतरौ "नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते"। सजातीयस्येऽप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधिर्नेष्यते। भावस्तु कदाचिद्व्यवोपवासादौ ब्राह्मणभोजनादीति। "नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित्। श्रोत्रियाणामभोज्यं यद्द्रव्यं हि तदशेषतः। ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्ये न कुत्रचित्। द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चिद् यत्र सङ्कल्पितं भवेत्। तदभावे सदृग् ग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम्। उपात्ते तु प्रतिनिधौ सख्यार्थो लभ्यते यदि। तत्र सख्यमनादृत्य गौणेनैव समाप्येत्। संस्काराकामयोग्योऽपि सख्य एव हि लभ्यते। न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः। सख्ये कार्यासमर्थे तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः। प्रतिरूपकमादाय यज्ञमेवोपजायते। कार्यैरूपैस्तथा पत्रैः पीठैः पुष्पैस्तथा फलैः। गन्धैः रसैः सदृग् ग्राह्यं पूर्वाभावे परं परम्। ग्राम्याणान्तु भवेद्ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम्। उभयाभावे तु गोधूमसक्तवः रेणुवादयः। कृत्यकल्पे गोर्हतं ग्राह्यं तदभावेऽपि नाहितम्। ग्राह्यं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं प्रयुज्यते। तैलाभावे यदीतव्यं तैलजं तिलसम्भवम्"। तैलजं तैलघटं तिलसम्भवम् तिलपिष्टादि। "तदभावे तु सर्वेषां कौशं सर्वपोद्भवम् उपलेपस्तथा ग्राह्यः पूर्वाभावे